

Možné světy v literární teorii: hra interdisciplinarity

Ruth Ronenová

Koncepce možných světů se v posledních letech stala produktivním a zajisté populárním pramenem pro teoretické práce o literatuře. Její popularita upomíná na takové pojmy jako „řečové akty“, „kompetence“ a „jinyj“, které, převzaty z jiného oboru, se v určité fázi dějů literárního badání zdají být vsudypřítomné. Zkoumání spojené s ideou možných světů a jejími rozmanitými filozofickými výhonky se na první pohled zdá nabízet nový náhled na některé problémy, s nimiž se literární teorie potýká: fikcionalita, ontologie fikčních světů a fikčních objektů,¹ obecné problémy (generic problems), jako je realismus atd. Mým zámerem v této práci² je podívat se na různé aspekty uvažování o možných světech a zkoumat jejich závažnost pro problém fikcionality. Můj hlavní zámer je proto meta-teoretický: vysvětlit, proč literární teorie vůbec sledává koncepty možných světů přitazlivou, poukázat na teoretické a filozofické důsledky spojování této koncepce s koncepcí fikcionality a popsat různé směry, jež se takovým spojováním koncepčně otevírají. Ačkoli kvůli prozkoumání transformace, kterou možné světy prodělávají při svém přesunu do jiného oboru, v následující části přejímám hledisko filozofů, nebudu se pouštět do diskuse týkající se vysvětlující síly a užitečnosti možných světů ve filozofii. V tomto ohledu jsou zde možné světy chápány jako konceptní darost.

Ne náhodou je literární teorie v současné době ovlivněna vývojem filozofie. Nedávné trendy ve filozofii jazyka nabízejí pružnější přístup k problémům, jako jsou reference, pravdivostní hodnoty, modality, možné a neaktuální situace atd. — to je fakt, který se intuitivně zamlouvá literární disciplině snažící se o uchopení vrtkavých kulturních fenoménů, jako je fikce. V druhé části této práce ukážu, jak se literární teorie fikce shoduje s nedogmatickým a převažně nemetazyklickým diskurzem moderní filozofie a jak z tohoto diskursu může těžit: tento fakt se odráží v nakládání s takovými problémy, jako jsou možnost, pravda a reference. Tento ne-dogmatismus, nutný pro filozofické vyjasnění pojmu fikce, příznačně charakterizuje teorie (framework) možných světů.

Fikcionalita literárních textů představuje jeden z nejdůležitějších a nejkomplikovanějších problémů, jímž literární teorie čelí. Byly podniknuty pokusy popsat nějakou třídu lingvistických rysů jako ukazatelů fikčnosti textu: epické préteritum,³ volná nepřímá řeč atd. Jinými slovy, je empiricky možné vymenovat třídu textových ukazatelů, z nichž alespoň jeden by zdánlivě měl signalizovat fikčnost. Přesto platí, že i když existují idiosynkratické rysy fikčních textů a i když se musí fikčnost odrazet v lingvistických složkách textu, existují alespoň dvě náměty, jež lze vznést proti pokusům ztotožnit fikčnost s textovými ukazateli:

(1) I když budeme souhlasit s tím, že fikčnost je imanentně textuální povahy a že sémantika fikce by měla být definovatelná,⁴ lingvistické řešení tohoto typu je metodologicky nelegitimní a neuspokojivé. Žádný seznam textových ukazatelů, který bychom mohli dát dohromady, by neskýtal univerzální ukazatele fikce (fiction-indicators). Takové ukázatele jsou nutně jiné jazyka. Žánr od žánru a médium od média (například Ham-burgerové epické préteritum se omezuje na literární autorské vyprávění ve třetí osobě a na specifické evropské jazyky). Jinými slovy, i kdyby (hypoteticky) mohla konjunkce úplně třídy ukazatelů fikce ve specifickém kulturním kontextu skýtat dostatečná kritéria pro vyléčení skupiny fikčních textů, na půdě teorie musí být taková empirická třída nahodilých rysů považována za nedostatečnou a nešikovně řešení definice fikčnosti.

(2) Dalším důvodem proč odmítnout existenci třídy textových rysů fikční promluvy (fictional discourse) je to, že se učíme pouze jednomu jazyku a stačí nám to k chápání a vyprávění jak fikčních, tak nefikčních promluv. Ačkoli četba literatury vyžaduje, aby si člověk osvojil pravidla a konvence, jež nejsou součástí naší normální jazykové (linguistic) kompetence, mohou tato pravidla samozřejmě být částečně pragmaticko-konvenční povahy, a nikoli povahy textuální.

Otázky následujícího typu demonstřují, proč by se měla literární teorie ve své definici fikcionality vypořádat s problémy, jež překračují rozměr textuálních postupů:

Jestliže se ukáže, že v dánských dějinách existoval princ jménem Hamlet, změní tento fakt literární status hry po tomto dánském princí pojmenované? Bude-li Paříž vymazána z povrchu Země jadernou válkou, ale jako pozůstatek této civilizace se zachová výstik *Citové výchovy*, změní toto zničení naší planety realistický charakter Flaubertova románu? Jsou Napoleon francouzských dějin a Napoleon z *Vájev a míru* tímžéž člověkem? Jakou barvu mají oči Emmy Bovaryové?⁵ Může se Emma Bovaryová zamilovat do Raaskolníkova?⁶

Tváří v tvář problematickému úkolu definovat fikcionalitu pozitivně, a nikoli specifickými a omezenými textovými rysů otevírají se před literární teorií dva směry. Fikcionalita může být vystopována buď v ontologickém statusu objektů, jež jsou literárními texty konstruovány; to znamená, že na fikční texty se pohlíží jako na texty, které konstruují neexistující objekty. Jinou možností literární teorie je situovat fikční povahu textů do vztahu mezi literárním textem a vnější skutečností: mezi autorem a sledem propozic, které vyvíří; mezi světem, jak je konstruován textem, a tím, co víme o aktuální skutečnosti, jež nás obklopuje jako čtenáře.⁷ Ontologicko-pragmatický náhled na fikčnost vysvětluje, proč se k definici fikcionality nelze dobrat skrze úvahy orientované na text.

Fikcionalita je pojem, s nímž se lze uspokojivěji vypořádat v pojmech závazku či nezávazku textu a jeho autora vůči skutečnosti nebo v pojmech ontologie fikčních entit (fictional beings), což objasňuje, proč diskuse o pojmu fikcionality nemohou zůstat omezeny hranicemi středního proudy literární teorie. Jinými slovy, jelikož postupy orientované na text nejsou přiměřené nárokům na vysvětlení fikčnosti textů, vidíme, proč v souladu s přirozeným sklonem byl problém fikcionality vždy vztahován k otázkám filozofického charakteru.

Urtětější lze říci, že úvahy právě formulovaného typu odhalují, proč se filozofický pojem „světa“ ukazuje být vhodným pro definici fikcionality a proč je s ní tak úzce spjat.⁸ Je jasné, že pojem světa v tomto kontextu — jako modelový typ, a nikoli jako konstrukt textu — je hodnotný tím, že skýrá příležitost jak k oddělení fikčního univerza od toho, co vidí němu vnější, tak k náznačce, že fikční světy jsou modelovány určitými způsoby podle skutečného světa a že specifická povaha tohoto modelování může a musí být definována. Pojem možného světa v této fázi přirozeně vstupuje do diskuse. Možný svět je model sestávající ze třídy objektů, jež se nějak vztahují k aktuálnímu stavu světa a udržují jeho vztah k němu. Všechny vlastnosti této třídy jsou určeny relativně k definici onoho konkrétního světa.⁹ Částečná autonomie alternativních a paralelních světů, které se pojem možných světů pokouší definovat formálně, se jeví jako atraktivní řešení problému fikcionality.

Cíl této diskuse je následující: při zkoumání vzájemného působení mezi literární teorií a filozofií jazyka kolem otázky fikčnosti světů mám v úmyslu zjišťovat, do jaké míry je toto vzájemné působení stojí na autentických základech; to znamená, do jaké míry je analogie mezi možnými světy a fikčními světy věrná původnímu významu pojmu možných světů. Pokusím se v této práci vyzkoumat, jak je pojem možných světů vlastně interpretován, když se stává součástí teoretického diskursu o literatuře. Budu se zabývat typy modifikací, jimiž tento pojem prochází, když je převzat a adoptován jiným oborem. Jinými slovy stojí otázka tak, nakolik je pojem možných světů, běžně užívaný literární teorií, užíván autenticky a přesně. Jde snad o pouhou popularizaci pojmu, který byl adoptován nutně metaforycky a nepřesně? Nemám v úmyslu vynášet soud o správných a chybných mezioborových výpůjčkách, ale spíše charakterizovat typ užití, jež přesně a doslovně chápání pojmu možných světů od literární teorie vyžaduje. Můj cíl je tak dvojitý: je zaměřen jak na explikaci pojmu možných světů jako pojmu filozofického, tak na analýzu podstaty fikcionality a literární disciplíny, kde druhá jmenovaná je teoretickým rámcem, v němž fikcionalita patří k integrálním objektům zkoumání. Je proto mým cílem vysvětlit pomocí hru a vzájemné působení mezi filozofickým pojmům a literárním oborem. V následující části popíšu specifické pojmové rysy možných světů a budu analyzovat způsoby, jak tyto rysy odpovídají případu fikčních světů nebo jak jsou pro něj relevantní.

svět, v němž platí jiná třída stavových propozic (např. ta, v níž kostky padnou jinak), všechny další oblasti aktuálního světa, které se neocitly v rozporu s nastáním onoho možného světa, si nadále udržují platnost. Filozofická definice možných světů předpokládá, že každý svět je *úplnou třídou výroků* (complete sets of propositions), a nikoli nějakým částečným světem složeným pouze z explicitně tvrzených propozic. V jiném světě, kde byly kostky vrženy jinak, nadále předpokládáme, že gravitační síla je platná, že krychle mají hranaty tvar a že lidé dýchají a mají dvě nohy. Tato maximálnost světů není sama o sobě bez problémů: plyne z ní, že v nějakém světě můžeme učinit nějakou hypotetickou lokální změnu (že sklenice opravdu spadla) a maximalizovat celkovou podobnost ke světu aktuálnímu — tj. že jsme „zamíchali“ aktuálním světem v jednom bodě a potom nechali zákony přírody působit bez dalšího vměšování.²⁴

Věci se ovšem mají tak, že fikční světy vyžadují logiku, jež není obvyklou metalogikou ne-fikčních propozic, logiku zahrnující odlišné zákony vyplývání a reference. V kontextu fikčních světů tak nemůžeme přijímat maximalizaci tříd. Kdybychom měli maximální třídy vtáhnout do fikčních světů, ocitli bychom se tváří v tvář absurdní situaci, v níž by Nixon byl součástí každého fikčního světa vyvořeného za jeho časů. Fikce nám však naopak brání v tom, abychom do ní vtažovali obsah, který není explicitně nebo implicitně uveden výroky textu a který je odvozen od toho, co je — v tomto kontextu — nepodstatnou znalostí světa. Fikční světy tak vyžadují odlišné zákony vyplývání, než jsou ty, jež platí v našich pojetích jiných možných světů.²⁵

Stejně tak i sémantika fikce je jedinečná. Ačkoli panuje shoda, že jazyk je strukturován tímto způsobem ve fikčních i nefikčních promluvách a že slova nesou tytéž významy ve fikci jako při normálních jazykových užitích,²⁶ fikční promluva se podřizuje sémantickým principům a konvencím, jež v normální promluvě neplatí. Fikční promluva aktivuje typ sémantiky zvaný „fuzzy“,²⁷ tedy sémantiku, jejíž predikáty jsou mnohoznačné nebo vágní a kde neexistuje referenční kontext k odstranění mnohoznačnosti. Podle Inweho a Riesera²⁸ by adekvátní sémantický výklad pojmu fikce měl ponechat prostor pro heterogenitu a vágnost coby její centrální rysy. Takový model by se měl rovněž pokusit o definici syntaktických a sémantických ukazatelů fikcionalit, jako jsou specifické uzovovací fráze, představení vyprávěče v první osobě, jenž nesmí být ztotožňován se skutečným autorem textu, specifické sledy časů atd. Přesto však jsou tyto ukazatele pouhými konvencemi pro zavedení fikčních světů, a nikoli pro operování s různými sémanticko-syntaktickými systémy.

Alternativní zákony vyplývání a alternativní sémantické konvence promluvy poukazují na to, že ne všechny aspekty fikcionalit se řeší odkazem k možným světům. Fikční svět vyžaduje model, který by zohledňoval jeho odlišné zákony vyplývání a identifikace — odlišně jak ve vztahu k zákonům aktuálního světa, tak ve vztahu k zákonům neaktuálních a možných věcných stavů. Ve fikčním světě, jako je svět románu *Otec Goriot*, se setkáváme s otázkou, co by se bývalo stalo, kdyby nějaká postava, dejme tomu Rastignac, chodila po ulicích Paříže 19. století. Fikční svět se dozajista váže na horizonty aktuality (frames of actuality) a závisí na nich. Současně by model fikce (model of fiction) měl fikci přiznávat neredukovatelný stupeň autonomie. Fikční světy nejsou částí celkových historií světa. Nejsou abstraktními hypotetickými konstrukcemi, ale něčím jiným. Fikční světy se vztahují ke světu aktuálnímu, ale nejsou nutné možnými alternativami tohoto světa. Mohou zahrnovat nemožné situace, nemožné entity a mohou podléhat rozličným zákonům pravděpodobnosti. Paříž obyčejně fikčními postavami a hypoteticky vybavená nemožnými stavy nemůže být přímočarě spojena s Paříží aktuální. Zákon minimální odchylky²⁹ je ve fikci krajně problematický.

Optická povaha možných světů je definována relativně k aktuálnímu světu

Jedna z výhod možných světů spočívá v tom, že dodávají konkrétní obsah modálnímu rozlišení mezi nutností a možností. Nutné tvrzení je tak pravdivé ve všech možných světech, zatímco tvrzení možné je pravdivé alespoň v jednom světě. Konkrétnost možností je dosažena díky předpokladu, že svět ztělesňuje alternativní možnosti, jak se věci mohly udát. Z toho vyplývá, že se — přinejmenším hypoteticky — můžeme situovat mimo aktuální svět, přehlédnout všechny možnosti, které nebyly aktualizovány,

Lewis popisuje alternativní světy jako světy paralelní nebo jako vzdálené planety, jež jsou nutné autonomní. V důsledku toho odmítá identifikace napříč světy jako nemyslitelné a odporující přirozenosti jsoucen.³⁰ Kripke naproti tomu prohlašuje, že možné světy jsou typem mini-světů popisujících totalitu způsobů, jak se to s věcmi mohlo mít.³¹ Kripke předkládá příklad s hrou pravděpodobnosti, v níž jsou vrhány dvě kostky. Třicet šest možných stavů kostek je třicet šest možných světů. „Jen jeden z těchto mini-světů — ten, který odpovídá výsledku, s jakým jsou kostky fakticky vrženy — je aktuální svět“, ale ty zbývající se stavají zajímavými, když se ptáme, jak pravděpodobný nebo nepravděpodobný onen aktuální výsledek byl.³² Ač je zřejmé, že možné mini-světy mohou představovat komplexnější případy přístupu k identitě napříč světy než ty, jaké manifestuje případ kostek, už z tohoto příkladu je jasné, proč takový koncept posibilitismu nemůže být přejet jako model pro fikci. Zatímco se Kripke pokouší tímto zdávanému rozumu odpovídajícím způsobem řešit problém identity napříč světy, fikční světy a priori představují mnohem komplikovanější způsob spoléhání na identitu napříč světy (tuto komplexnost částečně demonstruje výše zmíněná otázka o Napoleo-novi ve fikci a v dějinách). Fikční světy jsou světy paralelními — nejsou totalitou stavů světa; a jako takové pravděpodobně nastolí problémy, jež se u případu s kostkami neobjevují. Identifikovat kostky v aktuálním světě s každým jejich zjevem v alternativních stavech světa se nám podaří s větší pravděpodobností než identifikovat historického Napoleona s jeho (dost možná deviantní) inkarnací ve fikci.

Možné světy jsou odlišeny od nemožných světů

Hlavní neslučitelnost mezi možnými světy a světy fikčními se ukazuje v pojmu možnosti. Zatímco idea možných světů nebo neaktuálních stavů světa se váže k logice a pravděpodobnostem aktuality, model pro fikční světy by měl být s to přizpůsobit se logice, která se odchyluje od logiky standardní. Možné světy jsou možné, zatímco fikční světy by mohly být nemožné. Tento bod lze vyjádřit ještě radikálněji. Idea možných světů má předurčeno, že musí rozlišovat neaktuální, avšak možné věcné stavy od těch nemožných. V teorii, která by se měla zhostit fikčních světů, se nemožnost nejen připouští, ale standard možnosti není vůbec ožehavou otázkou. Nemám zde na mysli fakt, že fikční světy mohou zahrnovat nadpřirozené prvky, ale fakt, že kontradikce nejsou příčinou zhroutení koherence fikčních světů.³³ Fikční světy tak vyžadují nějaký alternativní princip, jako je *kompatibilita* a podobně, aby bylo lze rozlišit mezi „možnými“ a „ne-možnými“ fikčními světy.

Navíc fikční světy mají logicko-sémantické vlastnosti, z nichž tradiční logika nemůže vydat počít. Abychom tento bod vyjasnili, můžeme se poučit nahlédnutím do problematické kontraktačtality a principu podobnosti, jehož se v zacházení s kontraktačtality využívá. Lewisova práce o kontraktačtality je pokusem podat snadné vysvětlení kontraktačtality situace pomocí možného světa více nebo méně blízkého aktuálnímu. Pravdivost kontraktačtality nemůže být určena ze znalosti pravdivostních hodnot antecedentu nebo konsekventu kontraktačtality („jestliže upustím sklenici, rozbije se“). Spíše je to tak, že kontraktačtality je pravdivý v nějakém světě jen v tom případě, kdy je konsekvent pravdivý ve všech *nejbližších* (nearest) možných světech, v nichž je pravdivý antecedent. Aníž bych se do této filozofické analýzy pouštěla hlouběji, ráda bych poukázala na způsob, jímž problémy inference v neaktuálních situacích řeší Lewis a další teoretici možných světů. Lewisův přístup ke kontraktačtality, stejně jako Kripkeho příklad s vrháním kostek, ukazuje, že pravdivost propozic o možných světech můžeme dedukovat nebo určit tak, že se spolehneme na podobnost těchto světů s věcnými stavy uskutečněnými ve světě. Jinými slovy řečeno, kdyby bývaly kostky padly jinak, neobnášelo by to žádnou změnu v zákonech pravděpodobnosti nebo logice světa. Tak i idea podobnosti v případě kontraktačtality zaručuje, že ve světech, jež jsou nejbližší světu aktuálnímu, neexistují žádné vily chytající sklenice před dopadem na podlahu, že existuje standardní „pozemská“ gravitační síla a že sklenice nemůže bezpečně spočívat na stole a současně rozbita na kusy ležet na podlaze.

Tento pojem podobnosti se plně manifestuje v definici možných světů jako *maximálních tříd* (maximal sets). Když filozofové předpokládají, že nastane nějaký alternativní možný

trend reprezentovaný filozofy, jako jsou Putnam a Kripke, kteří otevírají cestu semiotickému přístupu ke koncepci světa obecně a možných světů zvláště.

Vývojové tendence ve filozofii jazyka a v modální logice v posledních letech nabízejí možná řešení různých aspektů fikcionalisty. Tyto vývojové tendence, jejichž důležitou součástí tvoří rostoucí zájem o možné světy, nám umožňují definovat světy jako semiotické modely. Abychom zpětně vystopovali, jak lze k tomu závěru dospět, budu zkoumat dva aspekty problému fikcionalisty, k nimž se nedávne interpretace filozofických koncepcí vztahují nejjasněji: (1) logicko-semantický problém pravdivosti hodnoty fikčního diskursu a (2) problém referování k fikčním entitám — ontologický status fikčních entit a jejich vlastností.

K těmto problémům zde budeme přistupovat z literárního hlediska. Jinými slovy, abychom se v přítomném kontextu vyhnuli rozsáhlejším filozofickým úvahám, dočtíme se soudobých filozofických témat z perspektivy teorie fikcionalisty a ukážeme, jak může tato teorie ze soudobých filozofických pozic téžit; naznačí rovněž, kde by výpůjčky z filozofie mohly působit problémy.

Pravdivostní hodnota fikčního diskursu

Problém, který vystává v souvislosti s pravdivostní hodnotou fikční promluvy, je součástí obecnější otázky: podléhá fikční promluva stejným pravidlům logiky a semantiky jako běžná promluva? Jelikož fikční promluva nereferuje k aktuálním stavům světa, lze pochýbovat o tom, zda na ni můžeme pohlížet jako na typ promluvy s pravdivostní hodnotou. Podle pozic až donedávna zastávaných filozofy nesplňuje fikční proposice jako „Emma Bovaryová spáchala sebevraždu“ základní kritérium pro faktuelní výroky: neexistuje žádná pravdivá existenciální presupozice příslušící Emmě existenci. Propozice je tak nahrazena buď jako nepravdivá (Russel), nebo jako ani pravdivá, ani nepravdivá (Strawson). Toto stanovisko tvoří část toho, čemu se říká korespondenční teorie pravdy (podle níž je pravdivostní hodnota propozice určena korespondujícími věcnými stavem platným ve světě. Když nějaký výrok referuje k neexistujícímu individu, nemůže ten výrok korespondovat se skutečností, a je proto nepravdivý (nebo postrádá pravdivostní hodnotu). Pohlížíme-li na pravdu jako na určitou relaci, v níž věci sobě stojí mimojazykový věcný stav a jazykové vyjádření, nemůže být aplikována na fikci, neboť fikce nereferuje k mimojazykovým stavům. Fikční promluva je s takovým pravdivostním standardem založeným na korespondenci nekompatibilní.

Alternativně může být pravda definována nikoli prostřednictvím korespondence, ale v ohledu pragmatickém. Pragmatická teorie pravdy nahrazuje metafyzické vidění pravdy jako podstatné korespondence mezi světem a jazykem (à la Russell) flexibilnějším viděním pravdy. Pravdivost nějaké propozice může spočívat na těch nejslabších standardech přesvědčení nebo oprávněné tvrdlosti (warranted assertibility). Pravda není nějaký fixovaný všeobecný standard; je spíše proměnlivá a prozatímní. Pravdivostní hodnotu výroku určují jeho praktická užítí. Anž bychom se pouštěli dále do rozmanitých stanovisek v obou taborech, měli bychom poznamenat, že posun od prvního pojetí pravdy k druhému svědčí o jasném uvolnění filozofického standardu pravdy. Soudobá filozofie nám umožňuje referovat k objektům, jež jsou známy jenom vágně či částečně. Vynutí logických modelů pro možné světy a pro kontrafaktuelní situace a pokus zkoumat pravdivostní standardy v modálních kontextech si vynutily uvolnění pravdivostních standardů. Ukázalo se, že v našich jazykových úžitcích můžeme rozhodnout, zda je nějaká propozice pravdivá, nebo tvrditelná dokonce i tehdy, když nereferuje k žádnému objektu existujícímu v určitém čase a prostoru. Pravdě a nepravdě tvzení můžeme od sebe odlišit, dokonce i když jsou existenční nebo existenční modus objektů dané promluvy pochybné nebo neurčit.

S pravdivostí ve fikci se v rámci korespondenční teorie pravdy a v rámci pragmatické teorie pravdy zachází velmi odlišně. Abychom byli přesnější, korespondenční teorie problému fikce řešit nemůže, neboť odmítá — jak jsme ukázali výše — jakýkoli pokus hovorit o pravdivosti propozic o neexistujících entitách. Některé rysy této teorie pravdy se však ve specifických pokusech řešit otázku pravdy ve fikci přece jen odrážejí. Sluší se poznamenat, že logický problém pravdy se v kontextu fikce vynojuje s obzvláštní silou, protože fikce zpochybňuje aplikovatelnost standardní logiky na promluvy o neexistujících

a určit, která propozice je pravdivá v kterém světě. Možnost je proto otázkou porovnání věcných stavů, jež platí v různých světech — a je to jedna z motivací pro vypracování ideje možných světů. Taková idea možnosti však může vést k metafyzickému platonismu podezřelého proveniencie, dle něhož člověk může být situován do mimozemského hlediska a kontemplotovat modelovou strukturu univerza.³⁰

Putnam, který se s tímto problémem pokouší vypořádat, a současně pojem možných světů udržet, prohlašuje, že idea „všech možných světů“ přináší mnoho problémů — jmenovitě, jak máme mít epistemický přístup k tomuto platónskému nabi tříd, o nichž předstíráme, že je popisujeme.³¹ Putnamovo řešení nespočívá v pokusu vysvětlit možnost skrze možné světy, ale definovat druhé jmenované jako relativní k fixovanému jazyku. Možné světy definované jako na jazyku nezávislé hypotetické situace nutně musí vést k platónskému nebo metafyzickému pohledu na možnosti. S jiným řešením přichází opět Lewis, který prohlašuje, že výrazem „aktuální“ lidé v každém možném světě nazývají svůj svět. Tímto způsobem se vyhneme problému, jak se vypořádat s privilegovaným přehlazením všech možných světů. Lewisovo stanovisko dává smysl, zabýváme-li se fikčními světy. Ve fikci je čtenář — třebaže si uvědomuje, že jde o svět fikční — ochoten přiznat tomuto světu určitou autonomii *vis-à-vis* realitě, epistemicky se podrobit zákonům fikce, suspendovat své přesvědčení. Mimo to moderní literární teorie pohlíží na mimetické stanovisko (totiž že literatura je prostředek pro přímé reprezentování, nebo dokonce reflektování skutečného světa) jako na zastaralé. V ne-mimetickém pojetí je fikci zaručena pozice, vůči níž není postavení skutečného světa nijak privilegované. Uznává se, že mody a stupně spolehlivosti se fikčních světů na svět skutečný odráží rozdílné reprezentační konvence, a nikoli fixovanou podobnost. Autonomie fikčních světů, autonomie, kterou se literární teorie usilovně snaží zachovat, určitým způsobem působí proti pokusu popsat tyto světy prostřednictvím specifických podobností a stupňů dosažitelnosti (accessibility)³² mezi světy. Navíc tato autonomie odzbrojuje ideu možnosti v kontextu fikčních světů.

Tady, stejně jako v předchozích kontextech, se zdá, že literární teorie těžší spíše z radikálního filozofického pojetí možných světů než z pojetí umírněných. Pouze jsou-li možné světy uchopeny jako (do určité míry) světy hermetické, vůči nimž nemá aktuální svět žádné privilegium, mají šanci dodat literární teorii při jejím zacházení se světy fikce vysvětlovací sílu.

Možné světy jako klíč k semiotizaci modelů světa

S ohledem na výše řečené se zdá, že o fikčním světě lze uvažovat jako o světě možném v radikálně modifikovaném smyslu. Analogie mezi fikčními a možnými světy musí respektovat přísná omezení. V důsledku toho lze o „možném světě“ uvažovat jen jako o metafoře pro fikční existenci. Máme-li tento bod shrnout, můžeme prohlásit, že přesun koncepce možných světů z filozofie do teorie možných světů (složky aktuality, possibilismu, konkrétních a abstraktních modů existence, dosažitelnosti a identity napříč fikčních světů). Z toho lze vyvodit, že mezioborový posun možných světů z filozofie do literární teorie s sebou nutně nese nezanedbatelnou ztrátu původního významu. Abychom mohli charakterizovat možnou míru věrnosti literární teorie původní koncepci možných světů, rozlišila jsem vzhledem k mezioborovým výpůjčkám mezi autentickými a neautentickými výpůjčkami a metaforickými a doslovnými přejímkami koncepce. Na tomto podkladě lze dojít k závěru, že užítí možných světů v literární teorii musí být nutně nejen metaforické, ale i neautentické.

Je-li tomu tak, vystává samozřejmá otázka, proč vůbec literární teoretici koncepcí možných světů užívají, jestliže jsou takové koncepce adekvátní v nelepším případě metaforicky a v nejhorším jsou k problému fikce relevantní velmi omezené. Abychom tuto otázku zodpověděli, měli bychom se podívat na povahu širšího filozofického kontextu, v němž byl pojem možných světů vynut.

Teorie možných světů odráží dalekosáhlejší filozofický pokus uvolnit význam určitých filozofických koncepcí a je jeho součástí. Jako takové skýtají možné světy vhodnou oporu pro chápání fikcionalisty pomocí semiotických modelů světa. Mám zde na mysli zejména

referovat k danému individuu bez ohledu na to, zda dané individuum vyhovuje nějaké třídě popisů s ním spojených, nebo ne. Můžeme například referovat k Nixonovi, dokonce i když předpokládáme, že žádná nebo téměř žádná z jeho vlastností neplatí („představte si, že Nixon se narodil v Indii před sto lety...“). V jiných možných světech nebo možných kontrafaktálních situacích musí mít individuum pouze ty vlastnosti — pokud vůbec nějaké —, které jsou pro něj podstatné.

Nová teorie reference je důležitá v dvojím ohledu: za prvé z ní plyne, že významy nejsou fixovaná paradigmata pojmů; termín může referovat k nějaké věci, nachází-li se vůči této věci ve správném konvenčním vztahu; termín může fixovat referenci bez ohledu na to, zda je esence dané věci (nebo jakákoli její esenciální vlastnost) známa. Za druhé, nová teorie reference naznačuje, že reference je určena společensky a konvenčně. Diskurzivní konvence nám umožňují vyvářet objekty prostřednictvím našeho mluvení, vyvářet objekt diskurzu silou samotného diskurzu.

Loux⁴⁶ prohlašuje, že význam je referenční pojem a musí být analyzován v pojmech extenze, ale že je to rovněž pojem modální, který musí být vysvětlen v pojmech možných světů. Nová teorie reference — tím, že nám umožňuje hovořit o objektech, o nichž nevíme všechno, referovat prostřednictvím pouhé síly jazyka a uvažovat o možných světech, v nichž si objekty nepodřizují žádné ze svých identifikujících nebo esenciálních popisů — může vysvětlit status fikčních objektů a způsob, jímž fikční diskurz vytváří světy. Konkrétněji řečeno, tento flexibilitní rámec činí zadost následujícím faktům: (1) Že fikční diskurz může referovat k neuplným, ale dobře individuovaným objektům; neúplnost nepřekážá identitě entit. (2) Že fikce může konstruovat nemožné objekty a objekty, jež se jasně odchyľují od svých protějších v aktuálním světě. Nová teorie reference nám tak může dovolit zahrnout fikční entity do třídy semiotických entit vyvářených jazykem a závislých svou fikční existencí a svými charakteristikami na síle jazyka.

Na základě takové koncepce je možné říci, že fikční svět sestává ze semiotických objektů, jež nejsou nutně individualizované nebo singulární. Například se prohlašuje, že fikční objekty jsou *drůtky*,⁴⁷ že jsou logicky neúplné, ale semioticky úplné,⁴⁸ že referovat k nim vyžaduje proceduru univerzální instanciac⁴⁹ a že fikční objekty jsou skutečná stvoření náležející do širší kategorie teoretických entit literární kritiky⁵⁰ atd. To vše jsou pokusy o laciné vysvětlení specifčnosti fikčních objektů jako objektů semiotických. Jinými slovy, individua nejsou skladbami esenciálních vlastností a pojmů a jména nejsou konstatacemi identifikujících popisů. Reference je diskurzivní procedura závislá nikoli na mimojazykových esencích objektů, ale spíše na semiotické úmluvě, že diskurz konstruuje objekt.

Teoretický rámec možných světů nám umožňuje nahlížet světy jako semiotické modely, jako na jazyku závislé konstrukce:

Uvažujeme-li o možných světech jednoduše jako o možných věcných stavech relativních k nějakému fixovanému jazyku, [...] pak se nezdají být nijak zvlášť podstatnými entitami [...]. „Možné světy“ se stávají podstatnými v důsledku pokusu učinit je jiné než závislémi na jazykových rámci, který používáme, když hovoříme o možných věcných stavech nebo „hypotetických situacích“; proč bychom se však o to měli pokoušet?„⁵¹

Na rozdíl od názoru filozofů, jako jsou Stalnaker a Lewis, naznačuje právě předstředné stanovisko, že možné světy jsou modely ve znakovém systému. Jinými slovy, v momentu, kdy odmítneme metafyzický pohled na možné světy, otevře se možnost ztotožnit je se semiotickými konvencemi konstrukce světa. V tomto bodu se afinita mezi možnými a fikčními světy stává zřejmou a produktivní.⁵²

Jak jsem se pokusila dokázat v této práci, toto je klíč k chápání a podpoře rozpravy o možných světech v kontextu literární teorie fikce.

Přeložil Michal Šašma.
Revize překládku Oldřich Vágnr.

1 „Fikcional worlds“ překládáme jako „fikční světy“, „fictional object (being)“ jako „fikční objekt (entita)“, „fictional discourse (text)“ jako „fikční diskurz (text)“, „problem (concept) of fictionality“ jako „problém (koncept) fikcionalit“. Pokud pojem „fictionality“ stojí v textu bez přívlastku, překládáme střídavě jako „fikcionalita“ a „fikčnost“. Pozn. překl.

2 Za rozsáhlé diskuse v průběhu psaní této práce vděčím Amosu Funkensteinovi. Ráda bych rovněž poděkovala Yeshayahu Sherovi a Brianu McHaleovi za jejich užitečné komentáře ke starším verzím této práce.

3 Käte Hamburger: *The Logic of Literature*, trans. by Marilyn J. Rose, Indiana University Press, Bloomington and London 1973. [Překlad části kapitoly „Die epische Fiktion“ (s. 56—74) knihy *Die Logik der Dichtung* (Stuttgart, Ernst Klett Verlag 1968; zweite, stark veränderte Auflage) přináší ve tomto čísle *Aluze* pod názvem „Fikční vyprávění a jeho příznaky“, s. 120—131. Pozn. red.]

4 Jens F. Ilhve — Hannes Riesen, „Normative and descriptive theory of fiction: Some contemporary issues“, *Poetics* 8, 1979, s. 63—84.

5 Tuto významnou otázku vznášel Barnes ve svém životopisně-fikčním románu *Flaubertův posměk* — Julian Barnes, *Flaubert's Parrot*, London, Pan Books 1984. [Česky: *Flaubertův Popoušek*, Praha, Mladá Fronta 1996.]

6 Může se fikční postava zamýšlet do postavy z jiného fikčního světa? Tato podstatná otázka je probírána (prostředky aktualizace) ve „The Kugelmass Episode“ Woodyho Allena, viz Woody Allen, „The Kugelmass Episode“, in: *Side Effects*, New York, Random House 1980, s. 41—55.

7 I když na první pohled se tyto dva přístupy k fikcionalitě možná nevylišují, představují, jak bude zřejmé později, její velmi různé koncepte.

8 Vzájemně si, že „svět“ je v literární teorii rovněž chápán v jiných, širších významech: jako model světa, jako zkonstruovaná sdílená skutečnost, jako poetický svět nějakého autora apod. „Svět“, jak je rozvíjen v analytické filosofii a filozofii jazyka, má mnohem omezenější význam — a právě ten je pro mě v této práci relevantní. „Svět“ definovaný oněmi první zmíněnými způsoby je pojem, který vychází z jiných filozofických tradic, a vynucuje si proto odlišné interpretace a úvahy.

9 Hilary Putnam, *Realism and Reason: Philosophical Papers*, vol. 3, Cambridge and London, Cambridge University Press 1983, s. 56.

10 Saul A. Kripke, *Naming and Necessity*, Cambridge, Harvard University Press 1973, s. 18.

11 David Lewis, *Counterfactuals*, Cambridge, Harvard University Press 1973.

12 Sým způsobem lze říci o Goodmanovi, že tuto výstřednost sdílí, avšak v opačném směru. Pro něho jsou všechny světy rovnocennými verzemi, z nichž žádná není privilegovanější nebo platiší než ostatní.

13 Robert C. Stalnaker, *Inquiry*, Cambridge, The MIT Press 1987.

14 Tamtéž, s. 57.

15 Hilary Putnam, cit. dílo, s. 60; Saul A. Kripke, cit. dílo, s. 16.

16 Ačkoli při opatrnější interpretaci Goodmanových argumentů se jeho relativismus ukazuje jako mnohem umírněnější, než jak se zdá při povrchním čtení, viz Putnam, cit. dílo, s. 155—169.

17 Goodmanovo vyjádření zde vyznává poněkud konzervativně. Z radikálnějšího stanoviska může být pluralita světů nahlížena jako ontologický fakt, a nikoli jako výsledek nedokonalosti vnímání. [Citujeme z českého překládku knihy Nelsona Goodmanova, *Způsoby světovytváření*, Bratislava, Archa 1996, přel. Vlastimil Zuzka, s. 31. Pozn. překl.]

18 Umberto Eco, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington, Indiana University Press 1979, s. 218.

19 Někdy se do češtiny překládá jako „nezavislová identita“. Pozn. překl.

20 „Myslím, že nejlepší bude uniknout problémům s identitou napříč světy tvrzením, že neexistuje nic, co by obývalo více než jeden svět.“ Viz Lewis, cit. dílo, s. 39.

21 Kripke, cit. dílo, s. 18.

22 Tamtéž, s. 16.

23 Fikční postava se může narodit ve dvou rozporných datech, stejná událost se může odehrát na dvou různých místech zároveň atd. Zásadně rozumíme čtenáře postmoderních textů nevedou takové důvody k odmítnutí světů těchto textů coby nemožných nebo neresozumitelných.

24 Viz Putnam, cit. dílo, s. 60. Je snadné přednést metafyzické pochýbnosti ohledně takových principů maximalizace. Lze prohlásit, že svět, v němž došlo k „malému zázraku“, který změnil

- polohu sklenice (nyní rozbité pod stolem spíše než stojící v bezpečí a celistvě na stole), je příliš odlišný od aktuálního stavu světa, než aby připouštěl maximalizaci na celý alternativní svět. Tedy, lokální změna je nemožná bez změny celé sady elementů v aktuální situaci, aby bylo umožněno, že nastane možná, leč neaktuální situace.
- 25 John Heintz, „Reference and inference in fiction”, *Poetics 8*, 1979, s. 85—99.
- 26 Jlnak by se naše běžná jazyková kompetence ukázala jako nedostatečná pro porozumění jazyku literatury a četba literatury by vyžadovala osvojení si nového jazyka, jak o tom pojednáváme výše. Ačkoli četba literatury vyžaduje specializovanou „sémantickou kompetenci“, teze o literární kompetenci nemluví o nové třídě jazykových pravidel.
- 27 V originálu „fuzzy kind of semantics”; „fuzzy” znamená „nejasný”, „rozmazaný”. Ronenová zde zřejmě odkazuje k vítivnému typu neklasické logiky, který se nazývá „fuzzy logika”. Podobně jako celá řada dalších neklasických logik i fuzzy logika opouští rámec dvouhodnotovosti klasických logik. Přirazuje výročkům i jiné pravdivostní hodnoty než pravda a nepravda a jako obor individuální takovou množinu individuí, pro která neplatí pouze dvě možnosti — přiměřitost nebo nepřiměřitost k ní —, ale nekonečně mnoho možností, podle podílu zastoupení v této množině. Tak například množina všech plešatých mužů bude obsahovat Yula Brynera na 100 % a Antonia Banderase na 5 %. Pozn. red.
- 28 Jens F. Ihwe — Hannes Rieser, cit. dílo.
- 29 Marie-Laure Ryan, „Fiction, non-factuals and the principle of minimal departre”, *Poetics 8*, 1980, s. 403—422.
- 30 Takové platónské stanovisko je rovněž předpokládáno v konceptu *dosazitelnosti* (accessibility), což je další aspekt možných světů, jejichž problematická povaha se přelévá z filozofických diskusí do definic fikcionalit.
- 31 Putnam, cit. dílo, s. 67.
- 32 Pojem *dosazitelnosti* (accessibility) mezi možnými světy zavedl do modální logiky Saul A. Kripke — viz studie „Sémantické úvahy o modální logice” v tomto čísle *Aluze*, s. 155—165. Nějaké tvrzení *P* pak podle Kripkeho považujeme v možném světě *w* za *nutně pravdivé* právě tehdy, jestliže je pravdivé ve všech světech *w*; které jsou *dosazitelné* ze světa *w*. Analogicky Kripke považuje tvrzení *P* za *možná pravdivé* v nějakém možném světě *w* právě tehdy, jestliže je pravdivé v alespoň jednom světě *w*, který je *dosazitelný* ze světa *w*. Svět *w* Kripke označuje jako *možnou alternativu* vůči světu *w* (possible relative to *w*). Pojem *dosazitelnosti* nahrazuje Leibnizovo statické pojetí možných světů (podle Leibnize jsou všechny možné světy neaktualizovanými variantami našeho světa). Pozn. red.
- 33 Thomas G. Pavel, *Fictional Worlds*, Cambridge, Harvard University Press 1986, s. 11. [Viz Thomas G. Pavel, „Fikční entity”, *Aluze 2/2004*, s. 102—121. Pozn. red.]
- 34 John Searle, „The logical status of fictional discourse”, in: *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge, Cambridge University Press 1979, s. 58—75.
- 35 David Lewis, „Truth in Fiction”, *American Philosophical Quarterly 15*, 1978, s. 37—46.
- 36 Pravdivost je uzorována na implikaci právě tehdy, jestliže z předpokladů, které považujeme za pravdivé, vyvodíme pomocí implikace závěry, které považujeme rovněž za pravdivé. Pozn. red.
- 37 Hector-Neri Castañeda, „Fiction and Reality: Their fundamental connections”, *Poetics 8*, 1979, s. 31—62.
- 38 Thomas G. Pavel, „Possible worlds in literary semantics”, *Journal of Aesthetics and Art Criticism 34*, 1975 (2).
- 39 Richard Rorty, „Is there a problem about fictional discourse?”, in: *Consequences of Pragmatism (Essays: 1972—1980)*, Minneapolis, University of Minnesota Press 1982, s. 110—138.
- 40 Tamtéž, s. 132.
- 41 Podobný a spřízněný problém se týká pravdivosti propozic o fikci. Jestliže je fikční diskurz uzavřen na implikaci, pravidla vyplývají by měla projít zavažnou proměnou, aby bylo možno z fikčního diskursu legitimně dedukovat důsledky. Zde se dostáváme k problému platných pravidel vyzoování ve fikci, jimž se zde nebudu dále zabývat.
- 42 Lubomír Doležel, „Truth and authenticity in narrative”, *Poetics Today 1*, 1980, s. 7—25.
- 43 Nelson Goodman, *Of Mind and Other Matters*, Cambridge, Harvard University Press 1984, s. 39.
- 44 Putnam, cit. dílo, s. 168.
- 45 K výzkumu těchto teorií významu viz Stephen P. Schwartz (ed.), *Naming, Necessity, and Nature*, Ithaca and London, Cornell University Press 1977.

- 46 Michael J. Loux (ed.), *The Possible and the Actual: Readings in the Metaphysics of Modality*, Ithaca and London, Cornell University Press 1979, s. 35.
- 47 Nicholas Wolterstorff, *Worlds and Works of Art*, New York, Oxford University Press 1980.
- 48 Castañeda, cit. dílo; rovněž Ruth Ronen, „Completing the incompleteness of fictional objects”, *Poetics Today 9* (3), s. 497—514.
- 49 Heintz, cit. dílo.
- 50 Peter van Inwagen, „Creatures of fiction”, *American Philosophical Quarterly 14*, 1977, s. 299—308.
- 51 Putnam, cit. dílo, s. 67.
- 52 Na rozdíl od sémiotické definice možných světů prohlášíje Lewis, že možné světy nesmějí být ztotožňovány s jazykovými entitami. Jeho realismus znamená, že možné světy jsou „úctyhodnými soběstačnými entitami” a nesmějí být redukovány na něco jiného — viz David Lewis, *Counterfactuals*, cit. dílo, s. 85. Jestliže se někdo ptá, co je možný svět, musí podle Lewise uznat, že ví, jakým druhem věci je náš aktuální svět, a potom vysvětlit, že jiné světy jsou dalšími věcmi onoho druhu, jež se liší nikoli typem, ale tím, co se v nich děje. Je-li toto stanovisko platné, ztotožnění možných světů se soubory jazykových entit, jako jsou věty, bude mít za důsledek, že také aktuální svět je třídou vět. To je jen další manifestace Lewisova radikálního pojetí.